

Research Paper

भारतातील स्त्रीयांची साक्षरता व शैक्षणिक असमानता

श्रीमती सविता माणिकराव मोहोड

उप कुलसचिव, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ अमरावती 444 602
महाराष्ट्र राज्य (भारत)

प्रस्तावना :-

मानवी समाजातील स्त्री व पुरुष हे निसर्गनिर्मिती समाजघटक आहेत. या समाजघटकांमध्ये भेद किंवा विषमता निर्माण करणे म्हणजे अन्याय, अत्याचार, शोषण, स्वातंत्र्य व अधिकारापासून वंचित करण्याचा प्रारंभिक बिंदू मानला जातो. स्त्री व पुरुषांना शिक्षणाचा अधिकार व स्वातंत्र्य प्रदान करणे हे नैसर्गिक, सामाजिक व वैधानिक प्रमाणसंहिता आहे. या प्रमाणसंहितेवर आधारित सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासाचे संदर्भ अवलंबून आहेत. या विकासाला अवरोध करण्याचा प्रयत्न उत्तर वैदिक काळातील पुरुषी सत्तेपासून सुरु झाला असून आधुनिक काळातील अवरोधाचे नवनवीन संदर्भ निर्माण केले जात आहे.

भारतीय समाज विकसनशील आहे. या समाजात सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक यांसारख्या समस्या आहेत. शैक्षणिक व सामाजिक समस्येत स्त्री शिक्षण, शैक्षणिक असमानता व स्त्री साक्षरतेची व्याप्ती विशाल आहे. यामुळे भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रांत स्त्रियांची साक्षरता व शैक्षणिक समानता ही एक गंभीर समस्या आहे. कोणत्याही राष्ट्रातील स्त्रियांची साक्षरता व शैक्षणिक असमानता या संदर्भातील उद्दिष्टे ही परस्परविरोधी नसून तर ती परस्परपूरक आहे. भारतातील स्त्रियांची साक्षरता व शैक्षणिक असमानतेचा अभ्यास करताना स्त्री ही उपभोगाची वस्तू व चैनीची गरज नाही तर ती एक सामाजिक व आर्थिक गरज असल्याचे प्रतिपादन तथागत गौतम बुद्ध, महात्मा जोतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, गोपाळ गणेश आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे, राजा राममोहन रॉय, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी केले आहे. श्री.अशोक मित्राने भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान या शोधनिबंध स्त्रियांची साक्षरता व रोजगाराच्या निकशावरून भारतातील स्त्रियांची शैक्षणिक अवस्था असमाधानकारक असल्याचे नमूद केले आहे.

भारतीय समाजाची वैविध्यपूर्ण वैशिष्ट्ये शिक्षणातून स्पष्ट केली आहे. भारतीय शिक्षणातील विषमतेऐवजी समताधिष्ठित शिक्षणाला योग्य स्वरूप देण्याकरिता शैक्षणिक संरचनेत बदल करणे आवश्यक आहे. स्त्रियांची साक्षरता व स्त्रियांच्या शिक्षणातील असमानतेतील बदल करण्याकरिता शैक्षणिक संरचनेतील प्रकार्यात परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिशील करणे भारतीय संविधानिक दृष्ट्या आवश्यक झाले आहे. अशोक मित्राने भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी 30 टक्के लोकसंख्येला शैक्षणिक फायदा होत असून 70 टक्के लोकसंख्या शैक्षणिक फायद्यापासून वंचित आहे. या वंचितामध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अत्याधिक आहे. शैक्षणिक लाभाचा संबंध आणि सहसंबंध लोकांच्या जीवनशैलीशी आणि समाज पर्यायाने राष्ट्राच्या विकाशाशी आहे. या संदर्भातील सामाजिक अस्मिता, सामाजिक जाणीवा व सामाजिक पर्यावरणाचे सर्वकष कल्पना स्त्रियांना जाणिवपूर्वक दिली जात नाही. पण समाजसुधारकांच्या सामाजिक आंदोलनामुळे व शासनाच्या सहकार्यामुळे स्त्रियांना आरिस्तत्वाची व विकासाची जाणीव करून देण्यात आली. आणि या संदर्भात शासनाने काही कायदे संमत केले. या सामाजिक प्रबोधन व कायद्यामुळे स्त्रियांचा शिक्षण घेण्याचा मार्ग मुक्त झाला आणि संध्यतीने स्त्रियांमध्ये साक्षरता वाढत गेली आणि शैक्षणिक असमानतेचे प्रमाण कमी होत गेले.

स्त्रियांची स्त्री शिक्षण, स्त्री साक्षरता व शैक्षणिक समतेच्या प्रती उच्चश्रेणीतील बांधिलकीमुळे शैक्षणिक व आर्थिक अंदाजपत्रकाचे नियोजन, व्यवस्थापन व नियंत्रण करण्याची प्रक्रिया सुरु झाली. यामुळे कुटूंबाच्या आणि राष्ट्राच्या सरासरी खर्चात अधिक प्रमाणात बचत केली जात आहे. आणि या बचतीतून आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकासात गतिशीलता निर्माण करणे शक्य आहे आणि यांकरिता स्त्रियांना आर्थिक शिक्षण, सामाजिक शिक्षण, आर्थिक स्वातंत्र्य व आर्थिक व शैक्षणिक व्यवस्थापनाचे उच्च तंत्रज्ञान उपलब्ध करून दिले तर लघु व कुटीरोद्योगात, औद्योगिक क्षेत्रात रोजगाराची संधी फार मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होईल आणि आर्थिक व सामाजिक विकास घडून येईल. या विकासातून सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया गतिमान करता येईल. या संदर्भात शासनाने सर्वसामान्य लोकांना परिपूर्ण जाणीव आहे म्हणून केंद्र व राज्य सरकारने औद्योगिकरण, नागरीकरण, आधुनिकीकरण व पुरोगामी दृष्टिकोनाचा स्वीकार केला तरच स्त्रियांच्या शैक्षणिक विकासात वृद्धी घडून येईल आणि स्त्रियांमध्ये असलेले शैक्षणिक असमानतेची तीव्रता कमी करणे शक्य होईल.

याकरिता शासनाने व शैक्षणिक संस्थांनी संकोचित सामाजिक दृष्टिकोन, जहाल धार्मिकता व पुराणमतवादी दृष्टिकोनाला प्रमाणसंहिता आहे असे मानले तर स्त्री शिक्षण व स्त्रियांची साक्षरता फार मोठ्या प्रमाणात कमी होण्याची शक्यता आहे. म्हणून शासनातील व समाजातील पुरुषसत्ताक वर्ग स्त्री शिक्षण व स्त्रियांच्या साक्षरतेबाबत अधिक प्रमाणात संवेदनशील नाही. म्हणून स्त्रियांनी स्त्री शिक्षण, स्त्रियांची साक्षरता व शैक्षणिक असमानतेबद्दल अतिसंवेदनशील असणे आवश्यक झाले आहे. या अतिसंवेदनशीलतेमुळे स्त्रिया अधिकांश मुली आणि स्त्रिया प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षण योग्यतेने व गुणवत्तेने अंशतः प्रमाणात अग्रेसर असल्याचे स्त्री शिक्षणाच्या अहवालातून आढळून येते.पण या शिक्षणात गतित्वाचा अत्याधिक प्रमाणात अभाव आहे. याकरिता शिक्षित व सुशिक्षित स्त्रियांनी शिक्षित व अशिक्षित स्त्रियांमध्ये मुलींच्या व स्त्रियांच्या शिक्षणाप्रतीच्या अभिरुचीत वृद्धी केली तर स्त्री शिक्षणात व स्त्रियांच्या साक्षरतेत गतिशीलतेने वृद्धी घडून येईल आणि स्त्रियांच्या शैक्षणिक असमानतेचे प्रमाण कमी होईल. वर्तमानातील उच्च शिक्षित व सुशिक्षित स्त्रियांमध्ये मुलींच्या शैक्षणिक अभिरुचीबाबत विविध उपकरणांचे नियोजन व व्यवस्थापन केले जात आहे. परंतु या नियोजन व व्यवस्थापनातील भूमिका अत्याधिक प्रमाणात सकारात्मक असतील तरच स्त्रियांच्या शिक्षणात व साक्षरतेत वृद्धी घडून येईल याकरिता स्त्री, शासन संस्था व शैक्षणिक संस्थांची सकारात्मक भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. या सकारात्मक भूमिकेतूनच स्त्रियांमधील शैक्षणिक असमानता प्रभावीपणे दूर नष्ट करता येईल.

भारतीय जनगणना 2011 अन्वये त्या व्यक्तिला साक्षर मानले आहे ज्याचे वय 7 वर्ष किंवा 7 वर्षांपेक्षा अधिक आहे आणि तो आपल्या भाषेशी अभिमुख होवून लिखाण व वाचन करू शकतो तो साक्षर होय. भारत हे युवावर्गाचे राष्ट्र आहे. 1 अरब 21 करोड पेक्षा अधिक लोकसंख्येमध्ये 772 मिलियन लोकसंख्या 15 ते 59 वर्ष वयोगटातील आहे. 2001 च्या जनगणनेत 11 टक्के लोकसंख्या 18 ते 24 या वयोगटातील होती. ती 2011 च्या जनगणनेत 13 टक्के झाली आहे. म्हणजे या वयोगटात 2 टक्क्याने वृद्धी झाली. भारतातील युवा लोकसंख्येला एका अमूल्य अशा भांडवलाला स्वरूपात बघणे आवश्यक आहे. या युवा वर्गाला उच्चशिक्षण व गुणवत्तापूर्ण कला आणि कौशल्याने समृद्ध केले तर राष्ट्राच्या पर्यायाने विश्वाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासांमध्ये सक्रिय योगदानाची शक्यता आहे. सदर शक्यता एक गृहितकृत्य म्हणून स्वीकृत केले तर युवावर्गाकडे नेतृत्व येईल. या नेतृत्वाची जबाबदारी प्रखर बुद्धिवादी, विज्ञाननिष्ठवादी व भारतीय संविधानाप्रती उच्चश्रेणीतील श्रद्धात्मकता प्रकट करणा-या पुरुष व स्त्रीवर्गाकडे गेली तर स्त्रियांच्या वाट्याला हजारो वर्षांपासून आलेली आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक असमानता दूर होईल आणि पुरुष व स्त्री या युवा लोकसंख्येत शैक्षणिक असमानता निर्माण होईल.

भारतीय जनगणना 2011 अन्वये भारताची एकूण लोकसंख्या 1,21,01,93,422 आहे.यापैकी पुरुषांची लोकसंख्या 62,37,24,248 व स्त्रियांची लोकसंख्या 58,64,29,174 आहे. भारतातील ग्रामीण लोकसंख्या 833 मिलियन (68.84 टक्के, -3.5) व नागरी लोकसंख्या 333मिलियन (31.16 टक्के, +3.35) आहे. 2001 ते 2011 या दहा वर्षातील लोकसंख्येत 17.64 टक्क्याने वृद्धी झाली आहे. यामध्ये पुरुष 17.19 व स्त्री 18.21 टक्क्यांचा वृद्धीदर आहे. लोकसंख्येतील वृद्धीदरातील अंतर ज्या पध्दतीने कमी केले आहे त्याच पध्दतीने शिक्षणातील असमानता अंतर कमी करणे गरजेचे आहे.

2011 च्या भारतीय जनगणनेतील एकूण व्यक्तीची साक्षरता 77, 84, 54, 120 (74.04) आहे. पुरुषाची साक्षरता 44, 42, 03, 762 (82.14) तर स्त्रीयांची साक्षरता 33, 42, 50, 358 (65.46) आहे. या दशकात साक्षरतेमध्ये 9.02 टक्क्याने वृद्धी झाली आहे. यावरून पुरुष व स्त्री साक्षरतेचे 16.68 टक्क्याने शैक्षणिक असमानता आहे. भारतात ग्रामीण लोकसंख्येचे एकूण साक्षरता 361, 870, 817 (58.7 टक्के) आहे. यापैकी पुरुषांची साक्षरता 223, 551, 641 (70.7%) तर स्त्रीयांची साक्षरता 138, 316, 179 (46.1) आहे. यावरून ग्रामिण व पुरुष व स्त्री साक्षरतेत 24.6 टक्के शैक्षणिक असमानता आहे. नागरी लोकसंख्येची एकूण साक्षरता 198, 816, 980 (79.9) आहे. यापैकी पुरुषांची साक्षरता 112, 982, 075 (86.03) तर स्त्रीयांची साक्षरता 85, 834, 905 (72.9) आहे. यावरून नागरी विभागात पुरुष व स्त्री साक्षरतेत 13.13 टक्क्याने शैक्षणिक असमानता आहे.

केंद्रशासित राज्यात उच्च साक्षरतेचा दर लक्षद्वीप (86.7) चा आहे. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरता दर 92.5 व 80.5 आहे. या राज्यात पुरुष व स्त्रीयांच्या साक्षरतेत 12 टक्क्याने शैक्षणिक असमानता आहे. तर सर्वात कमी साक्षरतेचा दर दादर व नगर हवेली (57.6) चा आहे. पुरुष व स्त्री साक्षरतेचा दर 71.2 व 40.2 टक्के आहे. या राज्यातही स्त्री व पुरुषांच्या साक्षरतेत 31 टक्के शैक्षणिक असमानता आहे. राज्यनिहाय उच्च साक्षरतेचा दर केरळ (93.91%) चा आहे. यापैकी पुरुष व स्त्री साक्षरता 94.2 व 87.7 टक्के आहे. या राज्यात पुरुष व स्त्री साक्षरतेत 6.5 टक्के शैक्षणिक असमानता आहे. तर सर्वात कमी साक्षरतेचा दर बिहार (63.82%) चा आहे. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेचा दर 59.7 व 33.1 टक्के आहे. या राज्यात पुरुष व स्त्री साक्षरतेत 26.2 टक्क्याची शैक्षणिक असमानता आहे. जिल्हानिहाय उच्च साक्षरतेचा दर मिझोरम राज्यातील सेरछिप जिल्हाचा (93.91%) आहे. तर सर्वात कमी साक्षरतेचा दर मध्येप्रदेशातील अलीराजपूर चा (37.22%) आहे.

उपरोक्त विवेचनावरून पुरुषांची साक्षरता अधिक आणि स्त्रियांची साक्षरता कमी आहे. यावरून पुरुष व स्त्रियांमध्ये स्त्रियांची साक्षरता व शैक्षणिक असमानता असल्याचे स्पष्ट होते.

पध्दतीशास्त्र (Methodology) :-

भारतातील स्त्रियांची साक्षरता व शैक्षणिक असमानता या शोधनिबंधासाठी पुढील उद्दिष्टांचा अंतर्भाव केला आहे.

1. भारतीय समाजातील स्त्री शिक्षण व स्त्री साक्षरतेचा आढावा घेणे.
2. भारतीय स्त्रियांच्या शैक्षणिक असमानतेचे अध्ययन करणे.

गृहितकृत्य :- स्त्री शिक्षण विषयक सामाजिक प्रबोधन व कायद्यामुळे स्त्रियांच्या साक्षरतेतील वृद्धीमुळे शैक्षणिक गुणवत्तेत विकास घडून येत असला तरी शैक्षणिक असमानतेचे प्रमाण अधिक आहे.

अध्ययन पध्दती :- भारतातील स्त्रियांची साक्षरता व शैक्षणिक असमानता या शोधनिबंधाचे संशोधन करण्याकरिता आशय विश्लेषण तंत्राचा अवलंब केला आहे. या शोधनिबंधाकरिता दुर्लभ साधनसामग्री म्हणून शासकीय व अशासकीय अहवाल ग्रंथ, मासिके इत्यादींचा अवलंब केला आहे.

तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन :-

भारतीय समाजात स्त्रियांची निरक्षरता हा अतिशय महत्वाचा सामाजिक प्रश्न आहे. स्त्रियांच्या निरक्षरतेमुळे शैक्षणिक संस्कृती कुटूंबकल्याण, कुटूंबनियोजन, योग्य सामाजिकरण यांसारख्या संज्ञा माहित नाही. त्यामुळे वैज्ञानिक, बुद्धिप्रामाण्य व विवेकनिष्ठ दृष्टिकोनाचा अधिकांश प्रमाणात अभाव असतो. त्यामुळे स्त्रिया अयोग्य प्रथा, परंपरा, अंधश्रद्धा, मूल्ये इत्यादींचे संवर्धन करीत असल्यामुळे विविध पध्दतीने बळी जाणा-यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अत्याधिक आहे. यांमुळे स्त्रियांमध्ये स्त्री साक्षरता व शैक्षणिक असमानतेचे प्रमाण अधिक आहे.

भारतात शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार केला जात आहे. पण पुरुषांपेक्षा स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. याकरिता शासन व शैक्षणिक संस्थाव्दारे स्त्री शिक्षणाकरिता व शैक्षणिक असमानता कमी करण्याकरिता नवनवीन पध्दतीने प्रयोग व उपक्रम केले जात आहे. पण शैक्षणिक लाभाचे वितरण असमान पध्दतीने का केले जात आहे, हा महत्वाचा प्रश्न आहे. शिक्षणाचा लाभ आदिवासी, ग्रामिण व नागरी समुदायांना कितपत होत आहे. या शैक्षणिक लाभाचे वितरण समान पध्दतीने कितपत केले जात आहे. यांमुळे ग्रामिण व नागरी लोकसंख्येतील स्त्री व पुरुषांच्या संदर्भातील स्त्री साक्षरता, स्त्री शिक्षण व शैक्षणिक असमानतेचे संदर्भ लक्षात घेणे अतिशय महत्वाचे आहे.

सारणी क.1
भारतातील स्त्री-पुरुष साक्षरतेतील वृद्धी
(1901-2011)

वर्ष	साक्षरता प्रतिशत मध्ये			साक्षरतेतील वृद्धी			शैक्षणिक असमानता	
	एकूण	पुरुष	स्त्री	एकूण	पुरुष	स्त्री	जनगणना	दरकोत्तर
1901	5.35	9.38	0.60	8.78	--
1911	5.92	10.56	1.05	0.57	1.18	0.45	9.05	- 0.73
1921	7.16	12.21	1.81	1.24	1.65	0.76	10.40	- 0.89
* 1931	9.50	14.59	2.93	2.34	2.38	1.12	11.66	- 1.26
1941	16.10	24.90	7.30	6.60	10.31	4.37	17.60	- 5.94
1951	18.33	24.95	7.93	2.23	0.05	0.63	17.02	+0.58
1961	24.02	34.44	12.95	5.69	9.49	5.02	21.49	- 4.47
1971	29.45	39.45	18.69	5.43	5.01	5.74	20.76	+0.73
1981	36.17	46.74	24.88	6.72	7.29	6.19	21.86	- 1.10
1991	52.11	63.86	39.42	15.94	17.12	14.54	24.44	- 2.58
2001	65.38	75.85	54.16	13.27	11.99	14.74	21.69	+2.75
**2011	74.04	82.14	65.46	8.66	6.29	11.30	16.68	+5.01

सोमवंशी, अनिल. स्त्री शिक्षणाची वाटचाल, 2001, पृ. 14.

**Thorpe E. and Thorpe S. The Pearson CSAT Manual 2012, P.E. -191

साखरकर, कल्याण. - भारतीय स्त्रियांची साक्षरता 2012 पृ.77-78

संदर्भाकित सारणीत भारताची एकूण साक्षरता, स्त्री-पुरुष साक्षरता, स्त्री-पुरुष साक्षरतेतील वृद्धी आणि स्त्रियांच्या शिक्षणातील असमानता वर्षानिहाय व दशकोत्तरातील प्रमाण स्पष्ट केले आहे. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय जनगणना 1901 अन्वये भारताची एकूण साक्षरता 5.38 टक्के होती. यापैकी पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 9.38 व 0.60 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्रियांच्या शैक्षणिक असमानतेचे प्रमाण 8.78 टक्के होते. 1911 च्या जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 5.92 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 10.56 व 1.5 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 0.5 टक्के होते. 1901 ते 11 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 0.57 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 1.18 व 0.45 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 0.73 टक्के होते.

1921 च्या भारतीय जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 7.16 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 12.21 व 1.81 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 10.40 टक्के होते. 1911 ते 21 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 1.24 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 1.65 व 0.76 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण -0.89 टक्के होते. 1931 च्या जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 9.50 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 14.59 व 2.93 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 11.60 टक्के होते. 1921 ते 31 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 2.34 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 2.38 व 1.12 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण -1.26 टक्के होते.

1941 च्या भारतीय जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 16.10 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 24.90 व 7.30 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 17.60 टक्के होते. 1931 ते 41 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 6.60 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 10.31 व 4.37 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण -5.94 टक्के होते. 1951 च्या जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 18.33 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 24.95 व 7.93 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 17.02 टक्के होते. 1941 ते 51 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 2.23 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 0.05 व 0.63 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण नाही तर स्त्रियांच्या साक्षरतेत +0.58 टक्के वृद्धी झाली आहे. ही वृद्धी स्त्रियांच्या शैक्षणिक समानतेच्या मार्गातील एक मानबिंदू आहे.

1961 च्या भारतीय जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 24.02 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 34.44 व 12.95 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 21.49 टक्के होते. 1951 ते 61 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 5.69 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 9.49 व 5.02 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण -4.47 टक्के होते. 1971 च्या जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 29.45 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 39.45 व 18.69 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 20.76 टक्के होते. 1961 ते 71 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 5.43 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 5.01 व 5.74 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण +0.73 टक्के होते. म्हणजे स्त्रियांच्या शैक्षणिक असमानतेचे प्रमाण कमी झाले असून पुरुषांपेक्षा स्त्रियांची शैक्षणिक प्रमाण 0.73 ने अधिक आहे.

1981 च्या भारतीय जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 36.17 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 46.74 व 24.88 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 21.86 टक्के होते. 1971 ते 81 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 6.72 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 7.29 व 6.19 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण -1.10 टक्के होते. 1991 च्या जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 52.11 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 63.86 व 39.42 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 24.44 टक्के होते. 1981 ते 91 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 15.94 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 17.12 व 14.54 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण -2.58 टक्के होते.

2001 च्या भारतीय जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 5.38 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 75.85 व 54.16 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 21.69 टक्के होते. 1991 ते 2001 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 13.27 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 11.99 व 14.74 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 2.75 टक्के होते. 2011 च्या जनगणनेत भारताची एकूण साक्षरता 74.04 टक्के असून पुरुष व स्त्रीची साक्षरता 82.14 व 65.46 टक्के होती. या जनगणनेत स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण 16.68 टक्के होते. 2001 ते 11 या दशकात एकूण साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 8.66 टक्के होते. यामध्ये पुरुष व स्त्री साक्षरतेतील वृद्धीचे प्रमाण 6.29 व 11.30 टक्के होते. तर स्त्री शिक्षणातील असमानतेचे प्रमाण +5.01 टक्के होते.

निष्कर्ष :-

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्री शिक्षण, स्त्रियांची साक्षरता व स्त्रियांच्या शैक्षणिक असमानतेची स्थिती दारिद्र्यजन्य स्थिती होती. या स्थितीतही सामाजिक सुधारकांच्या स्त्री शिक्षण व स्त्री अधिकाराच्या सामाजिक चळवळीमुळे तत्कालीन शासनाने स्त्री शिक्षणाच्या संदर्भात कांतिकारी निर्णय घेतलेत. पण तत्कालीन परिस्थिती स्त्री शिक्षण, स्त्रियांची साक्षरता व स्त्रियांच्या शैक्षणिक असमानतेप्रती संवेदनशून्य होते. हे सामाजिक वास्तव स्वातंत्र्योत्तर काळात बदलत गेले. स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री शिक्षण, स्त्रियांची साक्षरता व स्त्रियांच्या शैक्षणिक समानतेसंदर्भात भारतीय संविधानात विविध प्रकारच्या तरतुदी केलेल्या आहेत. या तरतुदीमुळे स्त्रियांच्या शिक्षणात, स्त्रियांच्या साक्षरतेत व स्त्रियांच्या शैक्षणिक समानतेत गतिशीलतेचा संदर्भ दिसून येतो. पण ही गतिशीलता मंदगतीने वाटचाल करीत आहे हे जरी सत्य असले तरी संविधानात्मक संस्कृतीने शैक्षणिक समानतेचा टप्पा प्रभावीपणे पूर्ण केला जात आहे.

संदर्भ सुची :-

1. सोमवंशी, अनिल 'स्त्री शिक्षणाची वाटचाल', अमरावती : बोके प्रकाशन 2001, पृ.14-17, 92-96
2. शुक्ला अजय 'सामान्य अध्ययन प्रश्न पत्र I 2012 New Delhi: Tata McGraw Hill Education Pvt. Ltd. 2012, PP- 37,38,40,70
3. Thorpe E. and Thorpe S. The Pearson CSAT Manual 2012, Delhi : Dorling Kindersley .
4. साखरकर, कल्याण. - भारतीय स्त्रियांची साक्षरता, गोल्डन रिसर्च थॉट्स. Golden Research Thoughts Vol.I, Issue X/April : 20112 Solapur PP.75-79